

Het publieke domein

Over de sociale constructie van openbare ruimte*

1 De kwaliteit van de openbare ruimte

Nu de stad weer in de mode is, geniet ook de openbare ruimte volop belangstelling. In het hele land worden heftige discussies gevoerd over voorgenomen prestigieuze architectonische en stedenbouwkundige projecten. Gemeentelijke werkgroepen studeren op mogelijkheden om de kwaliteit van de stedelijke openbare ruimte te verhogen. Wat men daarbij precies op het oog heeft, blijft in veel gevallen echter in het vage. Meestal komt men niet verder dan aanduidingen als 'ontmoetingsplaats' of 'hoogtepunt van stedelijk leven'.

In dit essay proberen wij de conceptie van openbare ruimte uit te werken en te verhelderen. We sluiten aan bij de stadssociologische traditie waarin openbare ruimte expliciet onderwerp van analyse is geweest. In de bekendste studies op dit terrein wordt openbare ruimte verbonden met de opkomst van de burgerij. Kenmerkend voor de burgerlijke cultuur zou zijn dat openbare ruimte geassocieerd wordt met sociale toegankelijkheid. Openbare ruimte is het podium waarop de gedachten en opvattingen van vrije burgers uitgewisseld worden; openbare ruimte is in de eerste plaats democratische ruimte. Het probleem met deze notie van openbare ruimte is dat zij niet erg bruikbaar is bij de analyse van het gebruik en de beleving van stedelijke openbare ruimten van andere plaatsen en perioden. Desondanks wordt het burgerlijke ideaal van openbare ruimte nog vaak als maatstaf gebruikt om de contemporaine stad te evalueren (vgl. Blauw 1989). Gemeten aan dat ideaal schieten de steden van vandaag onveranderlijk te kort; het stedelijk leefmilieu zou te veel geprivatiseerd zijn.

In deze bijdrage willen wij de traditionele stadssociologische beschouwingen over openbare ruimte aanvullen en relativeren door uit te gaan van een breder theoretisch perspectief. We beginnen met een

* Met dank aan Peter Burgers, Roelof Hortulanus, Gerrit Jansen en Don Kalb.

weergave van twee bekende, min of meer klassieke stadssociologische beschouwingen over openbaarheid en openbare ruimte, die van Hans-Paul Bahrdt en Richard Sennett. Vervolgens geven we een aanvulling op de kwaliteiten die Bahrdt en Sennett met openbare ruimte verbinden. We doen dat door te kijken naar drie verschillende tijdvakken en samenlevingstypen. Dat betreft dan in de eerste plaats de oudheid, waarin openbare stedelijke ruimte voor het eerst gestalte krijgt; in de tweede plaats de negentiende en vroeg twintigste eeuw waarin de burgerlijke samenleving een industrieel karakter krijgt en nieuwe produktiewijzen tot andere manieren van samenleven leiden en, in de derde plaats, de periode van de afgelopen twee decennia waarvan allerwegen gesuggereerd wordt dat zich daarin zulke economische en culturele veranderingen voordoen dat er van een breekpunt kan worden gesproken ten opzichte van de daaraan voorafgaande periode. Wij definiëren openbare ruimte als die verzameling van bouwwerken en plaatsen in een stedelijke nederzetting die door gebruik en betekenis voor de gehele stedelijke gemeenschap van belang zijn. Wij geven deze nogal globale invulling aan het begrip om ermee te kunnen werken in verschillende maatschappijtypen. Het zal inmiddels duidelijk zijn dat wij ervan uitgaan dat openbare ruimte alleen maar zinvol bestudeerd kan worden in de context van de sociale verhoudingen waarin zij gestalte krijgt. Behalve wetenschappelijk interessant, kan de onderscheiding van verschillende kwaliteiten die in de loop van tijd met openbare ruimte verbonden zijn, ook verhelderend zijn voor het beleidsdebat dat momenteel over de inrichting en vormgeving van de stedelijke openbare ruimte wordt gevoerd.

2 Burgerlijke openbaarheid: sociale toegankelijkheid

De bekendste en invloedrijkste studies van stedelijke openbaarheid zijn wel *Die moderne Großstadt* van Hans-Paul Bahrdt (1969) en *The Fall of Public Man* van Richard Sennett (1978). Ondanks belangrijke verschillen, komen beide studies met elkaar overeen in de relatie die gelegd wordt tussen het ontstaan van een openbare sfeer en openbare ruimten enerzijds en de opkomst van de burgerij anderzijds.¹ Bahrdt concentreert zich daarbij op de marktfunctie van de

¹ Hierin komen zij natuurlijk overeen met Habermas (1980) die zijn bekende studie over openbaarheid - waarin openbare ruimte overigens geen centrale rol speelt - de ondertitel meegaf: 'Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerli-

laat-middeleeuwse stad. Kern van zijn redenering is dat het integratie-principe van de markt in de steden de noodzaak met zich mee brengt nieuwe omgangsvormen te ontwikkelen. Het gedrag dat op de markt ontplooid wordt, kenmerkt zich volgens Bahrdr door onvolledige integratie. Ontmoetingen in een marktcontext dragen een vluchtig karakter; interactie is van korte duur zodat mensen elkaar niet in hun volle persoonlijkheid kunnen kennen. Het probleem is om in een situatie waarin de markt het alledaagse interactie-principe wordt, een vorm van communicatie te ontwikkelen die het mogelijk maakt in een uiterst korte tijdspanne de afstand die marktpartijen als vreemden ten opzichte van elkaar hebben, te overbruggen. De oplossing voor dit probleem bestaat volgens Bahrdr uit de stileren van gedrag; er worden rollen gecreëerd die gedrag voorspelbaar maken. De maatschappelijke functie van openbaarheid is dat in een situatie van onvolledige integratie alsnog communicatie tot stand komt.

Belangrijk in Bahrdr's analyse is de stelling dat een openbare sfeer een private sfeer in de hand werkt en omgekeerd. De onvolledige integratie die noopt tot de constructie van openbaarheid legt tegelijkertijd de basis voor een privé-sfeer waarin men zichzelf van anderen kan afschermen. Omgekeerd heeft stileren van gedrag weinig zin als men elkaar volledig vertrouwd is; zo'n optreden zou eerder met decadentie of mentale deficiëntie dan met openbaarheid worden geassocieerd.

Ligt bij Bahrdr de nadruk op het economische aspect van de middeleeuwse markt, bij Richard Sennett ligt die op het vrije debat, de politieke discussie in de koffiehuisen, de salons en andere stedelijke trefpunten. In zijn *Fall of Public Man* (1978) legt hij de nadruk op de achttiende-eeuwse stad. Hij betoogt dat de polarisatie tussen de openbare en de private sfeer toen haar hoogtepunt kende in Parijs en Londen. In de private sfeer werden de als biologisch ervaren activiteiten geplaatst: seksualiteit, procreatie, verzorging. De openbare sfeer werd gekenmerkt door 'civility'; hier treedt de stedeling als beschaafd individu naar buiten om te participeren in cultuur, politiek en economie. In vergelijking met de middeleeuwse stad waar Bahrdr over schrijft, trad in de achttiende eeuw een schaalvergroting op met betrekking tot het verschijnsel openbaarheid: de moderne westerse metropool verscheen op het toneel. De burgerij bereikte de maat-

schappelijke hegemonie: behalve economisch wordt zij nu ook cultureel - de Verlichting - en politiek - 1789 - dominant.

De burgerij ontwikkelde een nieuw maatschappelijk bestel, gebaseerd op een markteconomie en een parlementaire democratie. Centrale waarde in dit verband is de vrijheid van uitwisseling: uitwisseling van goederen en diensten in een marktcontext en uitwisseling van meningen in het politieke debat. De ideale burgerlijke openbaarheid is daarom in essentie terug te brengen sociale toegankelijkheid, dat wil zeggen openheid van markt en politiek.

Wanneer men de moderne openbare ruimte beziet vanuit het perspectief dat door Bahrtdt en Sennett is geëxpliciteerd dan rest er alleen nog maar een min of meer nostalgisch getinte cultuurkritiek: het betreuren van de teloorgang van de openbare ruimte waarin vrije burgers met elkaar in contact treden. Volgens Bahrtdt en Sennett heeft in de moderne grote stad de private sfeer de openbare overwoekerd.

In de geschiedenis van de openbare ruimte zoals die vaak vanuit het gezichtspunt van de geïdealiseerde burgerlijke stad wordt gereconstrueerd (vgl. Mumford 1974), wordt de klassieke oudheid nogal eens als bron gezien. De agora van Athene en het forum van Rome zijn dan niet alleen hoogtepunten uit de geschiedenis van de architectuur en stedenbouw, maar ook de afbeelding in steen van maatschappijtypen waarin de vrije burger op het toneel van de wereldgeschiedenis verschijnt. Dat het hier gaat om een tamelijk selectieve geschiedschrijving van de oudheid laten we in de volgende paragraaf zien.

3 Openbare ruimte in de oudheid: heiligheid en veiligheid

In de geschiedenis van de mensheid worden verschillende breekpunten of 'revoluties' onderscheiden. Eén van deze sociale quantumsprongen is de neolithische revolutie, een begrip waarin verschillende maatschappelijke ontwikkelingen onder één noemer worden gebracht.² Voor onze beschouwing is het van belang dat de neolithische revolutie betekende dat het sedentaire karakter dat onze soort eigen lijkt te zijn (Sauer 1952), leidde tot het ontstaan van de

² Zoals onder meer een sterk toenemende bevolking, het ontstaan van het schrift, de vervaardiging van aardewerk, het ontstaan van een sociale hiërarchie. Vgl. Parsons (1977).

stad: "... a man-made institution overriding the natural and primordial division of society in families and clans ... (Frankfort 1951, 68). De neolithische revolutie moet in de eerste plaats als een culturele omwenteling worden opgevat. Het inruilen van vrije tijd voor voedselvoorraden in stedelijke opslagplaatsen - de essentie van een economisch surplus - vereist een specifieke institutionele setting (Adams 1966, 45). Goudsblom (1988) heeft in een boeiende analyse de aandacht gevestigd op de belangrijke rol die priesters in dit verband waarschijnlijk hebben gespeeld. Hij voert een gedachten-experiment uit waarin het verschijnsel religie en de maatschappelijke klasse die deze institutie representeert, de priesters, in de mensheids-geschiedenis niet een van aanvang af gegeven verschijnsel is, maar een antwoord op een klemmend samenlevingsprobleem. Een agrarisch bestaan vraagt een oplossing voor twee problemen. In de eerste plaats moet het juiste moment worden bepaald van het zaaien van gewassen. In de tweede plaats moet voldoende terughoudendheid worden opgebracht om te voorkomen dat de oogst meteen wordt geconsumeerd in plaats van opgeslagen en over het jaar verdeeld. Volgens Goudsblom vormt deze dubbele opgave de oorsprong van het religieuze ritueel en de priesterklasse. Het is in ieder geval duidelijk dat de tempel in de eerste steden in Mesopotamië de functie had van voedselopslagplaats en dat de belangrijkste functie van de eerste stadstaten in het gebied de verdeling van het economische surplus was. Van vrij ondernemerschap was geen sprake; de stadstaten van vroeg³ Mesopotamië waren theocratieën: planeconomieën waarvan de priesters de managers waren (Starr 1977, 33; vgl. ook Edzard 1980, 79). In de eerste steden was het religieuze onontwarbaar verbonden met het economische.

Naast religie ontwikkelde zich in de eerste sedentaire agrarische gemeenschappen een andere maatschappelijke functie en een daarmee verbonden klasse. Naarmate samenlevingen onder een agrarisch bewind meer succesvol werden in de zin van een toenemende onafhankelijkheid van de natuurlijke omgeving,⁴ werden zij ook kwets-

³ Het gaat hier om het derde millennium voor het begin van onze jaartelling.

⁴ Het is in dit verband belangrijk te beseffen dat landbouw in vergelijking met jagen-verzamelen niet alleen superieur is door een verhoogde opbrengst per gebiedseenheid - Goudie (1981) spreekt over een toeneming met een factor 500! - maar vooral ook door de vergroting van het totaal aantal gebiedseenheden dat voldoende voedsel levert om mensen in leven te houden. 'In this sense,

baarder. Alle inspanning, planning en terughoudendheid konden worden teniet gedaan wanneer de oogst werd geplunderd of vernietigd door vijanden van buiten. De toegenomen kwetsbaarheid van een produktiever geworden samenleving was volgens Goudsblom de voedingsbodem waarop de maatschappelijke klasse van de krijgers kon ontstaan en gedijen. Het verbond tussen boeren, priesters en krijgers vormde een voor de hand liggende maatschappelijke symbiose.

Voor onze analyse tot dusver is van belang dat de verstedelijking in de oudheid in Mesopotamië verbonden was met het ontstaan van twee maatschappelijke klassen - priesters en krijgers - die elk een specifieke maatschappelijke functie vervulden - planning en bescherming - en die twee specifieke soorten openbare ruimten ontwikkelden: heilige en veilige ruimte. Die kwaliteiten hadden betrekking op de stedelijke ruimte in het algemeen en op enkele concrete gebouwen in het bijzonder. Op het schaalniveau van de stad als geheel zien we dat de vormgeving van de stedelijke nederzettingen religieuze opvattingen uitdrukte. Het stichten van stedelijke nederzettingen gebeurde naar analogie van mythisch-religieuze scheppingsverhalen; het ging hierbij om het herhalen van de oer-akt: het scheppen van orde in wat aanvankelijk slechts chaos was. Tegelijkertijd waren de steden als geheel veilige ruimten omdat zij versterkingen waren, omwalde plaatsen waarin men beschutting vond.⁵

Op het niveau van specifieke openbare gebouwen moet gedacht worden aan de twee belangrijkste gebouwen in de eerste steden: de tempel en het paleis. Alle twee zijn het voorbeelden van gebouwen die voldoen aan de eisen van onze definitie van openbare ruimte: van uitermate groot belang voor de gehele stedelijke gemeenschap. Deze ruimten waren desondanks niet voor iedereen toegankelijk. Noch de tempel noch het paleis konden zonder meer door iedereen betreden worden; vergelijk bij voorbeeld de in dit opzicht veelzeggende benaming van het oude regeringscentrum van Peking: 'de verboden stad'.

agriculture can be said to constitute an artificial extension of the ecological niche available for certain cultigens ...' Adams (1966) 42.

⁵ Dit veiligheids criterium zou door de geschiedenis heen lange tijd een rol blijven spelen en gaandeweg ook steeds meer planmatig worden benaderd. In de Renaissance, bij voorbeeld, werden ideale modellen van steden in overvloed geconcentreerd. Verdedigbaarheid, zowel naar binnen als naar buiten toe, speelde daarbij een vaak bepalende rol. Vgl. de Klerk (1980).

Naast de tempel en het paleis waren er echter nog andere openbare gebouwen en ruimten in de oude steden. In zijn beroemde *De Architectura* maakte Vitruvius met betrekking tot openbare werken een driedeling in 'defensio' (verdedigingswerken), 'religio' (religieuze bouwwerken) en 'opportunitas'. In het laatste geval gaat het om gebouwen van openbaar nut en vermaak; concreet worden genoemd havens, pleinen, zuilengalerijen, badgebouwen, theaters en wandelparken. Ongetwijfeld betreft het voorzieningen die voor de gehele stedelijke gemeenschap van belang waren. Maar deze openbare werken waren op allerlei manieren verbonden met militaire en religieuze zaken. Het meest pregnant komt dit tot uiting in de klassieke spelen. De religieuze oorsprong van de Romeinse 'spectacula' - de verzamelnaam voor gladiatorenspelen, wagenrennen, toneelvoeringen en atletiekwedstrijden - werd niet verloochend. De spelen werden omlijst met offerritten, vele gebouwen waar zij werden gehouden - zoals de Circus Maximus en het theater van Pompeius - waren voorzien van ingebouwde tempels en de goden waren alom aanwezig in de vorm van sculpturen. Het personeel dat rond de spelen actief was, werd soms als goden aangekleed. Zo hulde men diegenen die de lijken van de gedode gladiatoren moesten weg slepen in de parafernalia van Pluto, de god van de onderwereld, of Charon, de veerman die de doden over de Styx naar de Hades bracht. De spelen functioneerden ook als politieke barometer en als podium waar keizer en volk met elkaar communiceerden. Het samenzijn van volk en heerser bood de gelegenheid tot het uiten van wensen en grieven. De keizer reageerde daar ter plekke op en zijn antwoord werd op een bord geschreven dat door slaven aan het publiek werd getoond. De heerser had de mogelijkheid zijn imago op te poetsen door bijzondere vertoningen te organiseren en zich enthousiast te tonen tijdens de spelen.

In de steden in de oudheid werd dus een openbare ruimte geconstrueerd die aansloot bij de specifieke maatschappelijke constellatie en de sociale verhoudingen die daarvoor kenmerkend waren. Iets dergelijks zien we ook gebeuren in de loop van de negentiende eeuw waarin de zorg van de stedelijke elites niet zozeer de uitbouw van de openbare ruimte betreft maar veeleer de privatisering van de stad, zoals we in de volgende paragraaf zullen zien.

4 De industriële stad: verhuiselijking en fysieke bereikbaarheid

De toon waarmee Bahrdt en Sennett hun beschouwingen beëindigen is somber. De steden zouden in onze tijd louter de optelsom van geprivatiseerde woonmilieu's zijn geworden. Bahrdt legt daarbij de nadruk op de wooncultuur van de arbeiders die sterk geprivatiseerd zou zijn en geen basis biedt voor een levendige openbare sfeer. Daarbij ziet hij echter over het hoofd dat vooral de burgerij in de negentiende en twintigste eeuw het voortouw zou nemen in de toenemende privatisering van de stedelijke ruimte.

De industrialisering in de negentiende eeuw leidde ertoe dat een snel groeiend deel van de bevolking van de westerse samenleving in een stedelijke omgeving terecht kwam. Die snelle verstedelijking zorgde voor gevoelens van onbehagen bij de respectabele burgerij. Het minste ongemak dat de uiterst zichtbare armoede van het stedelijke proletariaat de burgerij kon bezorgen, was een slecht geweten. De angst voor politieke onrust en besmettelijke ziekten was in ieder geval groot en wijdverbreid (Brunt 1989, 25,26). Vanuit die achtergrond kan men zich voorstellen dat, zoals de Swaan (1989) heeft laten zien, er een welbegrepen eigenbelang ten grondslag lag aan de totstandkoming van de publieke werken die in de negentiende en vroeg-twintigste-eeuwse stad voor meer wooncomfort zorgden. De gevoelens van onbehagen die de lagere klassen bij de respectabele burgerij opwekten, leidden ook tot de instelling van surveillerende instituties: een professioneel politieapparaat, sociaal-wetenschappelijk onderzoek dat de gevaarlijke klassen letterlijk in kaart bracht. Het belangrijkste in de context van een analyse van het concept openbaarheid is echter dat er door de burgerij een beschavingsoffensief werd ontketend met betrekking tot de stedelijke onderlaag, waarin de idee van 'huiselijkheid' een sleutelrol speelde. De aanval werd op twee fronten ingezet: de woning en de stedelijke openbare ruimte.

Er werd naar gestreefd het arbeidersgezin het wonen te leren, dat wil zeggen een behaaglijke sfeer kunnen creëren, orde en netheid nastreven en een planmatige huishouding voeren. Hier ging het om het uitdragen van het burgerlijke gedragsmodel dat in de loop van de negentiende eeuw ook door de aristocratie werd geadopteerd en waarvan de private sfeer de basis was: de huiselijke haard met als centrum een gelukkig en beschermd gezin dat een goed dagelijks leven in acht neemt (Hall 1989, 73). Niet de openbaarheid, waarin

volgens Bahrdt en Sennett contacten met vreemden overheersen, maar de 'society' stond bij de gegoede burgerij centraal. Hier heerste de vrouw als poortwachter van de private sfeer: zij besliste wie kon worden toegelaten en wie moest worden geweerd (zie ook Brunt 1989). Hall (1989, 74) maakt duidelijk dat de 'society' berustte op een netwerk van relaties: iemand die men niet persoonlijk kende, werd niet toegelaten. Het maatschappelijk leven dat zich in de huizen van de gegoede burgers afspeelde, werd selectiever, meer privé; slechts degenen die men kende, hadden er toegang. Het streven naar grotere intimiteit en ruimtelijke afzondering kwam ook tot uiting in de bouw en bewoning van huizen; steeds meer vond er bij voorbeeld een ruimtelijke scheiding plaats tussen bewoners en hun personeel (Hall 1989).

De kleine burgerij nam deze verhuiselijking in een snel tempo over, hetgeen soms bizarre gevolgen had. Zo beschrijft Shorter (1975, 50) Parijse winkeliers die studeerkamers gingen inrichten zonder boeken te bezitten. Guerrand (1989, 291) wijst erop dat de petite bourgeoisie er salons op na hield die bij gebrek aan een echt 'society-leven' dode ruimten bleven: de meubels waren er met hoezen afgedekt.

In dit kader zal het duidelijk zijn dat de burgerij vaak met afgrijzen vervuld was van de wijze waarop de stedelijke onderlaag woonde. Al in de loop van de achttiende eeuw ontstonden er gevoelens van onbehagen met betrekking tot toenmalige 'gastarbeiders'. In het Londen van die dagen baarden geïmmigreerde Ieren zorgen door de manier waarop zij hun huishouden voerden. Zij hielden varkens in hun woning en hadden begrafenisrituelen die ertoe leidden dat doden vaak langdurig boven aarde bleven staan (George 1976). Het door elkaar slapen van seksen en generaties was een andere reden tot zorg die nog lange tijd zou blijven bestaan. In ons land hebben we tot ver in onze eeuw 'woonscholen' gekend waarin 'a-socialen' geleerd werd te wonen (vgl. Dercksen en Verplanke 1987).

Het bewuste streven het volk tot huiselijkheid te brengen bleef niet beperkt tot de woning en de directe woonomgeving. De burgerij trachtte ook de openbare ruimte te domesticeren. Hierbij speelde vooral de angst voor vrijetijdsactiviteiten waarbij massavorming optreedt een rol: kermissen, carnaval, voetbal- en bokswedstrijden en dergelijke (Walvin 1987, 68). Jansen beschrijft de afschaffing van de kermis in Amsterdam in 1871 na een lobby van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De kermis, zo veronderstelde men, ontwricht

het verkeer en leidt tot de opeenhoping van mensen hetgeen schadelijk kan zijn vanuit een oogpunt van volksgezondheid (Jansen 1987b, 77).

Voor tal van gevaarlijk geachte vrijetijdsactiviteiten werd een 'twee sporen-beleid' ontwikkeld: volkse instellingen en activiteiten werden zo mogelijk verboden en afgeschaft, terwijl er een vorm van compensatie geboden werd via het toegankelijker maken van hoogstaande culturele en educatieve aangelegenheden. We zien dat fenomeen bij voorbeeld bij de kermis. In hetzelfde jaar waarin de Amsterdamse kermis werd afgeschaft, werd de 'Vereeniging tot Vereedeling van het Volksvermaak' opgericht. Men dacht aan concerten in het Vondelpark, bezoeken aan het Rijksmuseum en Artis (Jansen 1987b, 79). In een eerdere publikatie heeft Jansen aandacht besteed aan de strijd tegen de kroeg en het daarmee verbonden drankgebruik. Ook daar zien we hetzelfde beleid terug. De sluiting van cafés in de nacht van zaterdag op zondag omstreeks het midden van de vorige eeuw in Engeland, ging vergezeld van een pleidooi voor de openstelling op zondag van het British Museum, de National Gallery en Cristal Palace (Jansen 1987a, 228).

Voor al in de twintigste eeuw zou blijken dat het marktprincipe van de kapitalistische samenleving, zoals die aan het eind van de Middeleeuwen in Europa tot ontwikkeling was gekomen, een enorm dynamisch potentieel had. Maatschappelijke betrekkingen raakten onderhevig aan een voortdurende schaalvergroting. Veilige steden waren niet voldoende meer bij alsmaar uitdijende marktgebieden. Grotere gebieden vroegen om pacificering; stedelijke beschutting evolueerde naar nationale veiligheid. Met de consolidatie van de natie-staat en de technologische ontwikkelingen waarmee de Industriële Revolutie gepaard ging, kwamen openbaarheid en openbare ruimte steeds meer los van elkaar te staan. Openbaarheid raakte als het ware 'ontgeografiseerd': steeds minder gebonden aan vaste plekken en lokaties. Economie en politiek werden 'non-place realms' (Webber 1963). Meer en meer kreeg de stedelijke openbare ruimte louter een representatief karakter; het werd de plaats waar de lokale burgerlijke elite blij gaf van haar culturele opvattingen, goede smaak en beschaving. Hier werden de schouwburgen, musea, theaters, universiteiten, parken gerealiseerd.

Het beschavingsoffensief tegen de stedelijke onderlaag leek voltooid toen in de twintigste eeuw het kapitalisme de vorm kreeg die

tegenwoordig wel met 'fordisme' wordt aangeduid (vgl. o.m. Harvey 1990, 125 e.v.). Grofweg betreft het hier fabrieksmatige, in allerlei opzichten sterk gereguleerde massa-productie die alleen maar mogelijk is op grond van massa-consumptie. In dit samenlevingstype dat al gauw 'welvaartsstaat' werd genoemd, kreeg de 'vierde stand' in een snel tempo meer financiële bestedingsruimte. Statusverschillen leken kleiner en kleiner te worden; er ontstond één groot maatschappelijk midden (vgl. Berting 1972). Voor zover er nog een achterhoede bestond, zou het slechts een kwestie van tijd zijn voor die aansluiting zou hebben gevonden. Meer en meer werd het huiseijheidsideaal gematerialiseerd in de woningbouw en de stedenbouwkundige vormgeving. Het kerngezin met alleen een mannelijke kostwinner werd dominant en de ideale woonlokatie was suburbaan. De steden liepen leeg en verkeersverplaatsingen namen met het autobezit toe. De dicht bebouwde stad leek een achterhaalde nederzettingsvorm. De enige voorziening die voor de hele stad - als gevolg van de ruimtelijke schaalvergroting zelfs voor een hele regio - nog van belang was, was het hoofdwinkelcentrum. Het betrof hier een louter functionele aangelegenheid; het ging in de eerste plaats om het doen van inkopen. Door de toegenomen spreiding en mobiliteit van de bevolking werd fysieke bereikbaarheid de kwaliteit die meer en meer met de openbare ruimte van het hoofdwinkelcentrum verbonden werd. Openbare ruimte werd gereduceerd tot openbare weg. In toenemende mate ondervond het hoofdwinkelcentrum concurrentie van de naar Amerikaans voorbeeld opgezette superwarenhuizen op meer perifere plaatsen in de stedelijke regio.

In één opzicht wilde het met de verburgerlijking van de stedelijke arbeider - inmiddels opgewaardeerd tot 'medewerker' - echter niet erg vlotten. Ondanks een gestegen opleidings- en inkomensniveau kon men hem maar moeilijk verlokken te proeven van de genietingen van de burgerlijke 'high culture'. In schouwburgen, theaters en andere cultuurtempels kwam hij maar mondjesmaat.⁶ Vrije tijd werd thuis en in de natuur doorgebracht; naast het bezit van televisietoestellen en stereo-installaties nam de openluchtrecreatie een hoge vlucht.

Er was maar één categorie die naast het winkelen nog andere kwaliteiten in de binnensteden zag. Dat was de jeugd (vgl. Hazekamp

⁶ Voor een uitgebreid overzicht naar onderzoek op dit terrein zie Knulst (1989).

1985). Zij gebruikte binnenstedelijke lokaties als trefpunt waar ontmoeting en de collectieve beleving van smaak centraal stonden. Zij zou echter, als we een aantal recente cultuursociologische beschouwingen mogen geloven (vgl. Featherstone 1990; Lash 1991), de voorbode van een herwaardering van de openbare ruimte blijken te zijn. En ook hier gaat het om een veranderende oriëntatie ten opzichte van de openbare ruimte die voort komt uit veel bredere maatschappelijke veranderingen.

5 Contemporaine openbare ruimte: vermakelijkheid en verleidelijkheid

Fordisme, zo suggereren verschillende auteurs (vgl. Harvey 1990, Lash en Urry 1987), is de laatste decennia meer en meer vervangen door flexibele accumulatie. In de bedrijvigheid komt de nadruk te liggen op kleinere, slagvaardige produktie-eenheden die snel kunnen inspelen op de steeds sneller wisselende smaak van de consument. Want hoewel nog steeds massaal in omvang, is consumptie in toemende mate gedifferentieerd in haar uitingen. In dit opzicht heeft zich een omkering voorgedaan met betrekking tot het verband dat Bahrdt legde tussen markt en maatschappelijke omgangsvormen. Was stileren van gedrag aanvankelijk nodig om in een marktcontext te kunnen functioneren, tegenwoordig staat omgekeerd een belangrijk deel van de markt ten dienste van stileren van gedrag. De openbare ruimte van de contemporaine stad vormt in dit verband meer en meer het decor waartegen sociale identiteit door middel van uitingen van consumptief gedrag gestalte krijgt. De laat-negentiende-eeuwse figuur van de 'dandy' is gedemocratiseerd; flaneren doen we inmiddels allemaal. In plaats van goederen en diensten, etaleren we ons zelf. Kijken en bekeken worden staan voorop; de populariteit van horecaterassen en 'grand cafés' kan uit het gezonken cultuurgood van het 'dandyisme' worden verklaard. De openbare ruimte is speelplaats geworden; een vrijetijdsmilieu waarin vermaak en vertier centraal staan. Hier ontspannen zich de carriëremannen en -vrouwen die willen voldoen aan het beeld van de ideaal-typische persoonlijkheid van de huidige samenleving: 'straight on the job and swinging at night' (Bell 1979, xxv). Vertier en vermaak zijn economisch interessant: in veel gevallen gaat het om vluchtige consumptiegoederen die het karakter van een instantprodukt hebben en aldus voorbeeldig passen in een

samenleving waarin flexibele produktie dominant wordt (Harvey 1990).

Ook de ontwikkelingen in primaire relatievorming zijn van grote betekenis voor de openbare ruimte. Niet alleen zijn voorzieningen in de sfeer van het amusement en de horeca functioneel van belang voor kleine huishoudens van allerlei soort (vgl. Burgers 1990a), zij dienen ook als ontmoetingsplaats voor allerlei statusgroepen en leeftijdscategorieën. De socioloog Featherstone (1990) suggereert dat in de postmoderne samenleving iedereen 'teenager' is geworden. Dat lijkt in ieder geval te kloppen voor de sfeer van de primaire relaties. Echtgenoten zijn maatjes geworden en monogaam kan men inmiddels 'serieel' zijn. Omdat de relatiemarkt nauwelijks 'ontgeografiseerd' kan worden - direct fysiek contact is er immers de kern van⁷ - krijgt de stedelijke openbare ruimte steeds meer een erotische functie. Verschillende stedelijke voorzieningen, variërend van café tot galerie, vormen even zovele trefpunten waar men, met enige kennis van de stad, maatschappelijke soortgenoten en dus potentiële partners tegen kan komen.

Het specifieke karakter van de openbaarheid van de contemporaine stad kan geïllustreerd worden door een vergelijking met de openbaarheid van de burgerlijke stad. Daar stonden markt en politiek centraal, waarbij toegankelijkheid voor iedereen het voornaamste principe was. In de stad van vandaag worden juist verschillen tussen en scheiding van bevolkingsgroepen benadrukt en in positieve zin gewaardeerd. In 1963 bracht de bekende studie van Glazer en Moynihan over de opleving van etnische loyaliteiten in New York nog enige opschudding teweeg. De 'melting pot' scheen zijn integratieve, homogeniserende functie te verliezen. Nog geen tien jaar later (1971) publiceerden Becker en Horowitz een boek over San Francisco waarin zij benadrukten dat het aardige van die stad eruit bestond dat zij '... did not wish its Italians, Chinese, or Russians to assimilate and become standard Americans, preferring instead to maintain a panoply of ethnic differences: religious, cultural and culinary...' (Becker en Horowitz 1971, 6).⁸

⁷ Hoewel er ook in dit opzicht enige substitutie plaats vindt van bemiddeld voor direct contact via contactadvertenties en 06-telefoonnummers.

⁸ In zijn meest recente boek lijkt ook Richard Sennett de kwaliteit van de stedelijke openbare ruimte af te meten aan het kunnen omgaan met (zichtbare)

Reminiscenties aan de vroeg-burgerlijke openbaarheid van de middeleeuwse markt zijn er in onze steden nog volop, maar de vermaaksfunctie is dominant. Winkelen is 'fun shopping' geworden. Het meest duidelijke voorbeeld wordt misschien wel gevormd door de alsmaar aan populariteit winnende 'vrijmarkten'. In plaats van de vrije uitwisseling van goederen, staat hier de sfeer, de gezelligheid, het spelen van koopman en klant centraal. De openbaarheid van de markt is hier volkomen gemusealiseerd.

De musealisering van de openbare ruimte heeft overigens een veel bredere strekking (vgl. Harvey 1990). In New York, Frankfurt, Londen, Brussel en Berlijn, bij voorbeeld, kan men constateren hoe grote complexen en complete stadsdelen worden gebouwd waarbij volop gebruik wordt gemaakt van historische stijlelementen, zonder dat overigens gestreefd wordt naar een waarheidsgetrouwe reconstructie van het oude. In het hartje van Brussel worden gevels opgetrokken die de oude koopmanshuizen moeten imiteren maar waarachter hotels en parkeergarages schuil gaan. In New York is direct grenzend aan het duurste stukje van Manhattan de South Street Seaport gebouwd. Het gaat om een replica van de eerste havencomplexen van de stad inclusief een daarin aangemeerd nagebouwd zeilschip. Het geheel herbergt een groot winkel- annex uitgaanscentrum. In Frankfurt vormen de enkele jaren oude zestiende eeuwse huizen aan de Römerberg de sierlijke dekmantel van een metrostation en een 'Freizeit- und Kulturschirm'.⁹

Naast 'vaste' gebouwen en voorzieningen in de sfeer van het vertier rukken ook de tijdelijke vermaaksevenementen op. In het kader van een zo'n dynamisch mogelijke zelfrepresentatie lijken lokale elites de steden elk weekend te willen vullen met festiviteiten van allerlei soort. Een greep uit het aanbod in eigen land in de maand juni 1991: In Rotterdam treedt de Griekse toetsenist Vangelis op in het kader van het Eureka Event Of Excellence. De artiest was het middelpunt van een audio-visueel spektakel aan de oevers van de Nieuwe Maas, ten aanschouwe van 150.000 toeschouwers en zestien televisiecamera's. Het optreden was rijkelijk versierd met ingenieuze laserprojecties op de imposante hoogbouw langs het water, een

verschillen. Maar de angst voor desintegratie spreekt nog duidelijk door in afkeuring van wat hij 'sealed communities' noemt Sennett (1990) 201.

⁹ Het woord 'Schirm' verwijst naar het type van de traditionele plaatselijke winkel met een open gevel die tevens als ontmoetingsplaats diende.

‘vlaggenballet’ van bootjes, spuitpartijen van blusschepen, laagvliegende helikopters en talrijk vuurwerk. In Amsterdam werd, enkele dagen later, op de Dam op een enorme ‘video-wall’ een rechtstreeks verslag gegeven van een gala-concert van het Concertgebouw-orkest. In Utrecht werd in dezelfde periode de binnenstad gebruikt als sokkel voor een miljoenen kostend project van oplichtende beeldende kunst (Nightlines 1991).

Vermaak en vertier waren vanzelfsprekend reeds aanwezig in de openbaarheid van de steden in vroeger tijden. Maar daar waren zij, zoals we al zagen in het geval van de spelen in het oude Rome, sterk verweven met en geworteld in politieke en religieuze rituelen. Ook in de middeleeuwse steden is dat het geval. De kermis, bij voorbeeld, was verbonden met de ‘kerkmis’, de viering en herdenking van de stichting van een kerk, maar ook met de jaarmarkt, de handel (Jansen 1987b). Bij de moderne kermis is daarvan geen sprake. De grootste kermis van ons land, die van Tilburg,¹⁰ is een belangrijke bron van inkomsten geworden voor de gemeente, en met christelijke feestdagen en stedelijke markten heeft ze niets meer te maken.

Het vertoeven in de stedelijke openbare ruimte moet niet langer geassocieerd worden met deelname aan het openbare leven. Aan het politieke debat, het economisch bestel en het culturele leven kan men deelnemen zonder zich te begeven naar het centrale stedelijke plein.¹¹ Strikt genomen is er eigenlijk geen sprake meer van openbare ruimte in de zin van de algemene definitie waarmee wij ons betoog begonnen. De stedelijke bevolking is niet langer een stedelijke gemeenschap. De natie-staat is het maatschappelijke niveau waarop samenlevingen als gemeenschappen worden ervaren, zo leert internationaal vergelijkend onderzoek (Inglehart 1977). De pogingen die de grote steden ondernemen om belangrijke inwoners bij het lokale beleid te betrekken met een appèl op hun burgerlijke verantwoordelijkheid, op

¹⁰ In de zomer van 1991 trok deze kermis, die tien dagen duurde, 1,5 miljoen bezoekers.

¹¹ Voor wat betreft de politiek vormt de mislukte staatsgreep in de Sovjet Unie een mooi voorbeeld. Vormde het plein voor het Russische parlement de plaats om uiting te geven aan het verzet van de bevolking tegen de plegers van de coup, de belangrijkste reden dat niet gewelddadig werd opgetreden was niet louter hun aanwezigheid daar, maar vooral de indirecte aanwezigheid van de wereldbevolking middels de massamedia.

hun gevoel voor 'civic culture', lijken daarom tot mislukken gedoemd. Niet alleen zijn de steden uitwisselbare lokaties geworden voor een steeds meer internationaal georiënteerde bedrijvigheid, de klassieke burgerlijke ondernemer is vervangen door de manager die zijn aanzien en inkomen vooral kan vergroten door veelvuldig wisselen van werkgever en werklokatie.¹²

Er zijn nauwelijks nog plekken en gebouwen die voor de gehele stedelijke gemeenschap van belang zijn. De stad is een mozaïek van meer of minder hechte groepen met eigen codes, territoria en gebruik van de stedelijke ruimte (vgl. Brunt 1985). Aanspraken op centrale stedelijke lokaties die door hun infrastructuur en vormgeving aantrekkelijk zijn voor uiteenlopende activiteiten en stedelijke functies worden daarom meer en meer concurrerend. Bij de verwoording en legitimatie van deze aanspraken wordt geput uit de culturele voorraad van de kwaliteiten die zich in de loop van de historie met stedelijke openbare ruimte verbonden hebben: heiligheid, veiligheid, sociale toegankelijkheid, fysieke bereikbaarheid, gemakelijkheid en verleidelijkheid. Lokale overheden proberen moeizaam een evenwicht te vinden tussen de uiteenlopende aanspraken op de openbare ruimte. Er worden compromissen gezocht in de tijd-ruimtelijke ordening van verschillende activiteiten in de stad. Tegelijkertijd worden de verschillende kwaliteiten die ooit met de openbare ruimte verbonden zijn geraakt, ingezet om de stad aan te prijzen in een wereld waarin activiteiten en produktiewijzen meer en meer 'foot-loose' zijn geworden. Een van de meest sprekende voorbeelden in dit opzicht is Utrecht. Vorig jaar verscheen er in verlichte reclamezuilen een serie affiches met als doel de kwaliteiten van de stad uit te drukken. Het eerste toont een levensgrote schets van de Domtoren, die met een aantal kleurige streken is uitgebeeld. Daarboven staat in kapitalen *Citta del Duomo*: burgerlijke sacrale cultuur, uitgedrukt in de taal van de Renaissance. Het tweede ontwerp heeft als kop *Cité Touristique*, met daaronder een schets van een stukje terras aan de Oude Gracht: de menging van educatie en verantwoord vermaak wordt verwoord in de taal van de verfijnde smaak. Het derde ontwerp in de serie bevat een ruwe kleurige schets van een serie moderne kantoorgebouwen, met de kop *International Business Center*: de stad als

¹² In een recent onderzoek onder Rotterdamse ondernemers kwam naar voren dat de bereidwilligheid om een bijdrage te leveren aan de oplossing van de problemen van de stad uiterst gering was (Engbersen et. al. 1991).

knooppunt in het economische wereldnetwerk aangeduid in de moderne 'lingua franca'. Onlangs verscheen er een vierde affiche met als tekst: *Ciudad de las Fiestas*: het vermaak verwoord in de taal die uitdrukking geeft aan volkse directheid. De onvervalst Utrechtse spreuk *Utrecht. Statsie waar?* siert als onderschrift elk van de ontwerpen; lokale identiteit vorm gegeven in een tijdperk van culturele globalisering. Zoals verschillende stedelijke groepen zichzelf een identiteit aanmeten door zich te etaleren op daarvoor geschikte lokaties, zo proberen de steden zich in een snel kleiner wordende wereld te verkopen met zo aantrekkelijk mogelijke images voor zo veel mogelijk geïnteresseerden. De openbare ruimte krijgt daarmee meer en meer het karakter van een pastiche. Het gedrag van lokale overheden verschilt daarmee niets met dat wat wel aan de post-moderne persoonlijkheid wordt toegeschreven: 'fake it till you make it' (Harvey 1990).

Literatuur

- Adams, Robert McC., *The Evolution of Urban Society. Early Mesopotamia and Prehispanic Mexico*. London, 1966.
- Bahrdt, H.P., *Die moderne Großstadt. Soziologische Überlegungen zum Städtebau*. Hamburg, 1969 (1961).
- Becker, Howard S. & Irving Louis Horowitz, *The Culture of Civility*. In: Becker, Howard S., *Culture and Civility in San Francisco*. New York, 1971.
- Beetz, F. P. van, et. al., *Recreatief Winkelen en de binnenstad. Een uitdaging voor binnenstedelijk beleid*. In: *Planologische discussiebijdragen*, Delft, 1989.
- Bell, Daniel, *The Cultural Contradictions of Capitalism*. Londen, 1979.
- Berting, J., *In het brede maatschappelijke midden*. Meppel, 1972.
- Blauw, P.W., (red.), *Ruimte voor openbaarheid*. 's-Gravenhage, 1989.
- Bloch, Marc, *Feudal Society*. Chicago, 1961.
- Braudel, Fernand, *Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw). De structuur van het dagelijks leven*. Amsterdam, 1987.
- Brill, Michael, *An Ontology for Exploring Urban Public Life Today, Places, a Quarterly Journal of Environmental Design*, 6-1, 1989.
- Brunt, Lodewijk, *Stadsstudies: antropologische en etnografische perspectieven, Sociologische Gids*, XXXII, 1985, 120-138.
- Brunt, L., *De magie van de stad*. Meppel, 1989.
- Burgers, J.P.L., *De schaal van solidariteit. Een studie naar de sociale constructie van de omgeving*. Leuven/Amersfoort, 1988.
- Burgers, J.P.L., *Stedelijke revitalisering. Over de kleren en de keizer, Bestuur. Maandblad voor Overheidskunde*. No. 2., Februari 1990, 30-38, 1990a.
- Burgers, J.P.L., *De stad van de jaren negentig: post-moderne nederzetting?*,

- Sociologische Gids*, Jrg. XXXVII, no.2, 74-94, 1990b.
- Burgers, J.P.L., Moderne openbare ruimte: gecontroleerd vermaak en gemusealiseerde stedelijkheid, *Vrijetijd en Samenleving*, jrg. 8, nr. 1, 7-19, 1990c.
- Coubier, Heinz, *Europäische Stadt-Plätze: Genius und Geschichte*. Köln, 1985.
- Edzard, Diets Otto, Die frühdynastische Zeit. In: Fischer Weltgeschichte, 2, *Die Altorientalische Reiche I, Vom Paläolithikum bis zur Mitte des 2. Jahrtausends*, 57-91. Frankfurt am Main, 1980.
- Featherstone, Mike, *Consumer Culture and Postmodernism*. Londen, 1991.
- Frankfort, Henri, *The Birth of Civilization in the Near-East*. Londen, 1951.
- Glazer, N. en D. Moynihan, *Beyond the Melting Pot. The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians, and Irish of New York City*. Cambridge (Mass.), 1963.
- Goff, Jacques Le, *De cultuur van middeleeuws Europa*. Amsterdam, 1987.
- Goudie, A., *The Human Impact. Man's Role in Environmental Change*. Oxford, 1981.
- Goudsblom, Johan, Priesters en krijgers. In: Idem, *Taal en sociale werkelijkheid. Sociologische stukken*. 104-132. Amsterdam, 1988.
- Habermas, J., *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Darmstadt, 1980 (1962).
- Harvey, David, *The Condition of Postmodernity*. Oxford/Cambridge (Mass.), 1990.
- Hazekamp, Jan., *Rondhangen als tijdverblijf. Over het onder elkaar zijn van jongens en meisjes in de vrije tijd*. Amsterdam, 1985.
- Inglehart, Ronald, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton, 1977.
- Jansen, G.H., *De eeuwige kroeg. Hoofdstukken uit de geschiedenis van het openbaar lokaal*. Meppel/Amsterdam, 1987a (1976).
- Jansen, G.H., *Een roes van vrijheid. Kermis in Nederland*. Meppel/Amsterdam, 1987b.
- Klerk, L.A. de, *Op zoek naar de ideale stad*. Deventer, 1980.
- Knulst, W., *Van vaudeville tot video. Een empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in het uitgaan en het gebruik van de media sinds de jaren vijftig*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk, 1989.
- Lash, Scott, *Sociology of Postmodernism*. Londen/New York, 1991.
- Lash, S. & J. Urry, *The End of Organized Capitalism*. Cambridge, 1987.
- Mumford, L., *The City in History. Its origins, its transformations and its prospects*. Harmondsworth, 1974 (1961).
- Oosterman, Jan, Stadspleinen: hoogtepunten van stedelijk leven? In: Blauw, P.W., (red.), *Ruimte voor openbaarheid. 's-Gravenhage*, 1989.
- Parsons, Talcott, *The Evolution of Societies*. Englewood Cliffs, 1977.
- Sauer, Carl O., *Agricultural Origins and Dispersals*. New York, 1952.
- Sennett, Richard, *The Fall of Public Man. On the Social Psychology of Capitalism*. New York, 1978 (1977).
- Sennett, Richard, *The Conscience of the Eye. The Design and Social Life of Cities*. New York, 1990.
- Starr, Chester G., *A History of the Ancient World*. New York, 1974.
- Walvin, James, *Victorian Values*. Londen, 1987.

Webber, Melvin, Order in Diversity: Community without Propinquity. In: L. Wingo Jr. (ed.), *Cities and Space*. Baltimore, 1963.

Weber, Max, *The City*. New York, 1958.